

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده علوم زمین

گروه آموزشی جغرافیای انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد M.Sc

رشته جغرافیای سیاسی

عنوان:

تأثیر ژئوپولیتیک قفقاز بر سیاست خارجی

جمهوری اسلامی ایران

استاد راهنما:

دکتر علیرضا محرابی

استاد مشاور:

دکتر سید یحیی صفوی

نگارنده:

جواد طالبی ورزانه

۱۳۹۹/۷/۲۴

تأیید شده است
توسط
رئیس هیئت مدیره

نیمسال اول سال تحصیلی ۸۹ - ۸۸

۱۴۲۴۱۸

بسمه تعالی
وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری
دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده علوم زمین
گروه جغرافیای انسانی
تأییدیه دفاع از پایان نامه
کارشناسی ارشد

این پایان نامه توسط آقای: جواد طالبی ورزنده دانشجوی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته

رشته: جغرافیای سیاسی در تاریخ ۱۳۸۸/۰۹/۲۴ مورد دفاع قرار گرفت و براساس رأی

هیأت داوران با نمره ۱۸٫۸ و درجه عالی پذیرفته شد.

استاد راهنما آقای دکتر: علی رضا محرابی

استاد مشاور آقای دکتر: سید یحیی صفوی

استاد داور آقای دکتر: جواد اطاعت

استاد داور آقای دکتر: حمیدرضا محمدی

تقدیم ہے:

پدر و مادرم عزیزم

بہ پاس تمامی زحمت ہا، مہربانی ہا و سال ہا امید و انتظار

و برادران و خواہران مہربانم

بہ پاس تمامی ہمراہی ہا و محبت ہا می بی در یغشان

سپاس و قدردانی

همه شبهای جهان روز کند طلعت او گر چو صبحش نظر بر همه آفاق آید
هر غمی را فرجی هست ولیکن ترسم پیش از آنم به کشد زهر که تریاق آید
بندگی هیچ نکردیم و طمع می داریم که خداوندی از آن سیرت و اخلاق آید
سعدیا هر که ندارد سر جان افشانی مرد آن نیست که در حلقه عشاق آید

سپاس بی کران خدای مهربان را که نعمت وجود بخشید و مسیرگران بهای علم را مقدر فرمود. حضرتش را شاکرم کاری را که با نام و یاد او شروع گردید اینک به پایان رسانده ام. در انجام این رساله از بسیاری از عزیزان مدد گرفته ام.

از استاد راهنمای گرامیم، جناب آقای دکتر علیرضا محرابی که با راهنمایی های ارزنده و عالمانه و پاسخ های دقیق به سوالات در انجام پژوهش، سهم اصلی را در به نتیجه رسیدن رساله داشته اند، کمال تشکر و قدردانی دارم.

از استاد مشاور فرهیخته و دانشمندم جناب آقای دکتر سید یحیی صفوی به خاطر مهربانی ها و مشاوره های ارزنده در انجام رساله و در کلاس های درس، صمیمانه تشکر و قدرانی می کنم.

از استاد ارجمند و دانشمند بزرگوار جناب آقای دکتر پیروز مجتهد زاده که فراگیری اصول و مبانی جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک را مدیون ایشان هستم، کمال تشکر و امتنان را دارم.

از اساتید محترم گروه جغرافیای سیاسی دانشگاه شهید بهشتی به خصوص جناب آقای دکتر اطاعت، جناب آقای دکتر محمدی و خانم دکتر سجادی که سهم بسیاری در پرورش علمی و اخلاقی اینجانب داشته اند سپاسگزاری می کنم و از خداوند منان برای همه اساتید بزرگوارم صحت و سلامتی روز افزون را خواستارم.

از پدر و مادرم مهربانم و برادران و خواهران عزیزم که همواره و در همه مراحل زندگی یاری رسانم بوده اند و صداقت و مهربانی را از آن ها آموخته ام، بسیار سپاسگزارم.

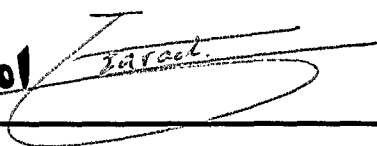
از تمامی دوستان عزیزم به خصوص از آقایان وحید فرجی، محمد امین خرمی، محمد کاظم فلاح و هادی جوکار به پاس سال ها دوستی صادقانه و کمک بی دریغ شان، همچنین مهدی شیخیانی، ابراهیم رستگار، رضا دستجردی، احمد غم پرور، سامان محمودی، اصغر عباسی، مجید اسماعیلی، رضا اسماعیلی و دیگر دوستان عزیزی که در این مجال، ذکر نام همه آنان میسر نیست کمال تشکر و امتنان را دارم.

اقرار و تعهد نامه

اینجانب جواد طالبی ورز نه دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده علوم زمین، گروه جغرافیا، رشته جغرافیا، گرایش سیاسی پایان نامه حاضر را بر اساس مطالعات و تحقیقات شخصی خود انجام داده و در صورت استفاده از داده‌ها، مآخذ، منابع و نقشه‌ها به‌طور کامل به آن ارجاع داده‌ام. این پایان نامه پیش از این به هیچ وجه در مرجع رسمی یا غیر رسمی دیگری به عنوان گزارش یا طرح تحقیقاتی عرضه نشده است. در صورتی که خلاف آن ثابت شود، درجه‌ی دریافتی اینجانب از اعتبار ساقط شده، عواقب و نتایج حقوقی حاصله را می‌پذیرم.

تاریخ ۱۳۸۸/۰۹/۲۴

امضاء

چکیده:

فروپاشی شوروی و شکل‌گیری حوزه‌های جدید ژئوپلیتیک در جوار مرزهای شمالی کشور ایران فرصتی به وجود آورد تا جمهوری اسلامی ایران سیاست خارجی خود را متناسب با شرایط جدید منطقه تنظیم و تدوین کند. بدون شک، در شکل‌دهی سیاست خارجی ایران در قبال کشورهای منطقه قفقاز جنوبی مجموعه‌ای از انگیزه‌ها، ملاحظات و محرکه‌های سیاسی، اقتصادی و امنیتی نقش داشته‌اند. به نحوی که هر یک از آن‌ها به عنوان متغیری مستقل، شکل‌گیری و اجرای سیاست خارجی ایران را تحت تأثیر قرار داده‌اند. از سوی دیگر، اهمیت ژئوپلیتیک منطقه قفقاز جنوبی و توجه برخی از بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای به این نقطه از جهان و تلاش آنها برای کسب نفوذ در این منطقه، عامل مؤثر دیگری است که سیاست‌های ایران و روابط این کشور را با کشورهای منطقه تحت تأثیر قرار داده‌است. به نحوی که ایران در تنظیم سیاست‌های خود با کشورهای منطقه ناگزیر است به اهداف، منافع و فعالیت‌های سایر کشورهای علاقمند به نقش‌آفرینی در منطقه نیز توجه داشته‌باشد.

به همین منظور در تحقیق حاضر، تأثیر ژئوپلیتیک منطقه قفقاز بر سیاست خارجی ایران مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد که ویژگی‌های ژئوپلیتیک منطقه قفقاز از یک سو و اهداف و منافع متضاد بازیگران ژئوپلیتیک با سیاست‌های ایران در منطقه از سوی دیگر موجب شده تا سیاست‌های ایران در منطقه قفقاز با مشکلات و موانع متعددی روبرو گردد. وجود این موانع و مشکلات باعث شده تا با گذشت نزدیک به دو دهه از فروپاشی شوروی ایران نتواند از فرصت‌های به دست آمده استفاده کند. از مهمترین این موانع سیاست‌های آمریکا در قبال ایران می‌باشد. در واقع آمریکا توانست با اجرای سیاست «همه چیز بدون ایران» در منطقه قفقاز، ایران را از بیشتر طرح‌های اقتصادی منطقه منزوی کند و این کشور را در رسیدن به اهداف و منافع ملی خود در منطقه قفقاز با مشکل مواجه سازد.

همچنین در این تحقیق، بحران‌های منطقه قفقاز و تأثیر آن بر امنیت ملی و ارتباط کشورهای منطقه با ایران مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد که بحران‌های منطقه علاوه بر این که باعث کاهش امنیت ملی ایران شده، بر روابط کشورهای منطقه با ایران نیز تأثیرگذار بوده‌است. نکته مهم در مورد بحران‌های منطقه قفقاز این است که در حال حاضر با توجه به اهداف و منافع ژئوپلیتیک بازیگران، بحران‌های منطقه صرفاً یک مساله داخلی محسوب نمی‌شوند و جنبه فرامنطقه‌ای پیدا کرده‌اند. حضور بازیگران فرامنطقه‌ای در منطقه قفقاز و تلاش آنها برای کنترل بحران‌های منطقه نه تنها کمکی به حل بحران‌های منطقه نکرده، بلکه خود یکی از عوامل اصلی تهدیدکننده ثبات و امنیت منطقه نیز شده‌است. زیرا حضور بازیگران فرامنطقه‌ای و دخالت آنها در بحران‌های منطقه، واکنش برخی از بازیگران منطقه‌ای را به دنبال داشته و این مساله می‌تواند منطقه قفقاز را به صحنه جنگ و درگیری تبدیل نماید.

مسئله در چنین شرایطی محیط امنیتی ایران نیز به دلیل همجواری با منطقه و وجود پیوندهای مشترک فرهنگی و مذهبی با کشورهای منطقه از آسیب پذیری دور نخواهد ماند. بنابراین می توان گفت، بعد از فروپاشی شوروی نه تنها تهدیدات امنیتی ایران از سوی مرزهای شمالی کاهش پیدا نکرده است، بلکه محیط امنیتی ایران با تهدیدات متنوع و بیشتری مواجه شده است.

واژگان کلیدی: ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک، سیاست خارجی، قفقاز، جمهوری اسلامی ایران

فهرست

صفحه	عنوان
آ.....	فهرست مطالب
ح.....	فهرست نقشه ها

فهرست مطالب

۱.....	مقدمه:
۳.....	۱- کلیات پژوهش
۴.....	۱-۱- بیان مساله
۶.....	۱-۲- سوالات و فرضیه های تحقیق
۶.....	۱-۲-۱- سؤال اصلی
۶.....	۱-۲-۲- سؤال فرعی
۶.....	۱-۲-۳- فرضیه های تحقیق
۶.....	۱-۳- ضرورت، اهداف و کاربرد تحقیق حاضر
۶.....	۱-۳-۱- ضرورت تحقیق
۶.....	۱-۳-۲- اهداف تحقیق
۷.....	۱-۳-۳- کاربردهای تحقیق
۷.....	۱-۴- روش تحقیق و ابزار گرد آوری
۷.....	۱-۴-۱- روش تحقیق
۷.....	۱-۴-۲- روش و ابزار گردآوری اطلاعات
۷.....	۱-۵- سازماندهی تحقیق
۷.....	۱-۶- زمان و محدوده مورد مطالعه
۸.....	۱-۷- مشکلات و موانع تحقیق
۸.....	۱-۸- پیشینه تحقیق
۹.....	۱-۹- تعریف متغیرها
۹.....	۱-۹-۱- ژئوپلیتیک
۱۰.....	۱-۹-۲- سیاست خارجی
۱۱.....	۱-۹-۳- امنیت ملی
۱۱.....	۱-۹-۴- منافع ملی
۱۲.....	۲- ادبیات مسأله و مباحث نظری
۱۳.....	۲-۱- مقدمه
۱۴.....	۲-۲- ژئوپلیتیک
۱۴.....	۲-۲-۱- ژئوپلیتیک امپریالیستی (دوره تولد)
۱۵.....	۲-۲-۱-۱- نظریه های ژئوپلیتیک در دوران امپریالیستی

- ۲-۲-۱-۱-۱-۱- آلفرد تایر ماهان و نظریه قدرت دریایی..... ۱۵
- ۲-۲-۱-۱-۲- هالفورد مکیندر و نظریه هارتلند..... ۱۶
- ۲-۲-۱-۱-۳- اسپایکمن و نظریه ریملند..... ۱۸
- ۲-۲-۲- ژئوپلیتیک دوران جنگ سرد (دوره افول و احیاء)..... ۱۹
- ۲-۲-۳- ژئوپلیتیک در نظم نوین جهانی..... ۲۰
- ۲-۲-۳-۱- نظریه های ژئوپلیتیک در دوران جدید..... ۲۳
- ۲-۲-۳-۱-۱- فرانسیس فوکویاما و نظریه پایان تاریخ..... ۲۳
- ۲-۲-۳-۱-۲- ساموئل هانتینگتون و نظریه برخورد تمدنها..... ۲۳
- ۲-۲-۳-۲-۳- جفری کمپ و نظریه هارتلند انرژی..... ۲۴
- ۲-۲-۴- جایگاه قفقاز در دوره های مختلف ژئوپلیتیک..... ۲۵
- ۲-۳- سیاست خارجی..... ۲۵
- ۲-۳-۱- سیاست خارجی از دیدگاه آرمان گرایی..... ۲۶
- ۲-۳-۲- سیاست خارجی از دیدگاه واقع گرایان..... ۲۷
- ۲-۳-۲-۱- منابع قدرت از دیدگاه واقع گرایان..... ۲۹
- ۲-۳-۳- متغیرهای مؤثر در سیاست خارجی..... ۳۰
- ۲-۳-۴- سیاست خارجی و ژئوپلیتیک..... ۳۱
- ۲-۴- جمعبندی..... ۳۴

۳- عوامل مؤثر در ژئوپلیتیک منطقه قفقاز و بازیگران ژئوپلیتیک ۳۵

- ۳-۱- قفقاز..... ۳۶
- ۳-۲- ویژگی های طبیعی منطقه قفقاز..... ۳۸
- ۳-۳- ویژگی های انسانی منطقه قفقاز..... ۳۹
- ۳-۴- اهمیت منطقه قفقاز جنوبی..... ۴۰
- ۳-۴-۱- اهمیت استراتژیک منطقه قفقاز..... ۴۰
- ۳-۴-۲- اهمیت فرهنگی منطقه قفقاز..... ۴۱
- ۳-۴-۳- اهمیت سیاسی منطقه قفقاز..... ۴۱
- ۳-۴-۴- اهمیت اقتصادی منطقه قفقاز..... ۴۲
- ۳-۵- قفقاز قبل از فروپاشی شوروی..... ۴۴
- ۳-۶- قفقاز بعد از فروپاشی شوروی..... ۴۴
- ۳-۷- پیامدهای فروپاشی شوروی..... ۴۵
- ۳-۷-۱- ظهور و استقلال کشورهای جدید در مناطق تحت نفوذ روسیه..... ۴۵
- ۳-۷-۲- از بین رفتن پیمان ورشو و گسترش ناتو به شرق..... ۴۶
- ۳-۷-۳- آغاز رقابت های بازیگران ژئوپلیتیک در منطقه قفقاز..... ۴۷
- ۳-۷-۴- تغییر و تحول ژئوپلیتیک در نظام بین الملل..... ۴۸
- ۳-۷-۵- افزایش موقعیت و جایگاه ژئوپلیتیک ایران..... ۴۹
- ۳-۸- عوامل مؤثر در ژئوپلیتیک منطقه قفقاز..... ۵۰
- ۳-۸-۱- عوامل ثابت ژئوپلیتیک..... ۵۰
- ۳-۸-۱-۱- موقعیت جغرافیایی و اهمیت ژئواستراتژیک قفقاز..... ۵۰

- ۳-۸-۱-۱-۱- حلقه وصل قاره‌های اروپا و آسیا..... ۵۲
- ۳-۸-۱-۱-۲- پل ارتباطی میان شمال - جنوب و شرق - غرب..... ۵۲
- ۳-۸-۱-۱-۳- محل تلاقی تمدن‌های بزرگ و کهن..... ۵۳
- ۳-۸-۱-۱-۴- یکی از مسیرهای ترانزیت نفت و گاز به اروپا..... ۵۳
- ۳-۸-۱-۲- وسعت..... ۵۸
- ۳-۸-۱-۳- شکل..... ۵۹
- ۳-۸-۱-۴- توپوگرافی..... ۶۱
- ۳-۸-۱-۴-۱- مرزها..... ۶۱
- ۳-۸-۱-۴-۲- ناهموازی ها..... ۶۲
- ۳-۸-۱-۴-۳- شبکه آب ها..... ۶۳
- ۳-۸-۲- عوامل متغیر ژئوپلیتیک..... ۶۴
- ۳-۸-۲-۱- انسان و جمعیت..... ۶۴
- ۳-۸-۲-۲- منابع..... ۶۵
- ۳-۸-۲-۳- نهادهای سیاسی و اجتماعی..... ۶۷
- ۳-۸-۲-۴- ویژگی‌های نظام بین الملل..... ۶۸
- ۳-۹- اهداف و منافع ژئوپلیتیک بازیگران منطقه قفقاز..... ۶۸
- ۳-۹-۱- بازیگران داخلی..... ۶۹
- ۳-۹-۱-۱- آذربایجان..... ۶۹
- ۳-۹-۱-۱-۱- اهداف و منافع ژئوپلیتیک آذربایجان در منطقه قفقاز..... ۷۱
- ۳-۹-۱-۲- ارمنستان..... ۷۱
- ۳-۹-۱-۲-۱- اهداف و منافع ژئوپلیتیک ارمنستان در منطقه قفقاز..... ۷۲
- ۳-۹-۱-۳- گرجستان..... ۷۲
- ۳-۹-۱-۳-۱- اهداف و منافع ژئوپلیتیک گرجستان در منطقه قفقاز..... ۷۳
- ۳-۹-۲- بازیگران منطقه‌ای..... ۷۳
- ۳-۹-۲-۱- روسیه..... ۷۳
- ۳-۹-۲-۱-۱- اهداف و منافع ژئوپلیتیک روسیه در قفقاز..... ۷۶
- ۳-۹-۲-۲- ترکیه..... ۷۸
- ۳-۹-۲-۲-۱- اهداف و منافع ژئوپلیتیک ترکیه در منطقه قفقاز..... ۸۰
- ۳-۹-۲-۳- ایران..... ۸۲
- ۳-۹-۲-۳-۱- رهیافت های نظری سیاست خارجی ایران در منطقه قفقاز..... ۸۳
- ۳-۹-۲-۳-۲- اهداف و منافع ژئوپلیتیک ایران در منطقه قفقاز..... ۸۷
- ۳-۹-۳- بازیگران فرامنطقه‌ای..... ۹۰
- ۳-۹-۳-۱- اتحادیه اروپا..... ۹۰
- ۳-۹-۳-۱-۱- اهداف و منافع ژئوپلیتیک اروپا در منطقه قفقاز..... ۹۱
- ۳-۹-۳-۲- ایالات متحده آمریکا..... ۹۲
- ۳-۹-۳-۲-۱- فعالیت های آمریکا در قفقاز..... ۹۳
- ۳-۹-۳-۲-۲- اهداف و منافع ژئوپلیتیک آمریکا در منطقه قفقاز..... ۹۵
- ۳-۹-۳-۳- اسرائیل..... ۹۶
- ۳-۹-۳-۳-۱- عوامل زمینه ساز نفوذ اسرائیل در منطقه قفقاز..... ۹۶
- ۳-۹-۳-۳-۲- اهداف و منافع ژئوپلیتیک اسرائیل در منطقه قفقاز..... ۹۷

- ۳-۱۰- بازیگران ژئوپلیتیک منطقه قفقاز و سیاست های ایران..... ۹۸
- ۳-۱۱- جمعبندی ۱۰۳
- ۴- بحران های منطقه قفقاز و چالش های امنیتی ایران ۱۰۴**
- ۴-۱- مقدمه ۱۰۵
- ۴-۲- عوامل تأثیر گذار بر امنیت منطقه قفقاز ۱۰۵
- ۴-۲-۲- جدایی طلبی های قومی و شکل گیری منازعات منطقه ای ۱۰۶
- ۴-۲-۳- توسعه نیافتگی اقتصادی و اجتماعی ۱۰۷
- ۴-۲-۴- تهدیدات فراملیتی و جرائم سازمان یافته ۱۰۷
- ۴-۲-۵- عوامل ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک ۱۰۸
- ۴-۲-۶- رقابت بازیگران منطقه ای و فرمانطقه ای ۱۰۹
- ۴-۳- موانع موجود برای ایجاد نظام امنیتی در قفقاز جنوبی ۱۰۹
- ۴-۳-۱- تضاد منافع بازیگران ژئوپلیتیک ۱۰۹
- ۴-۳-۲- تعدد الگوهای امنیتی ۱۱۰
- ۴-۳-۳- اختلاف در دیدگاههای امنیتی کشورهای منطقه ۱۱۱
- ۴-۳-۴- عدم اعتماد جمعی ۱۱۴
- ۴-۳-۵- رقابت در زمینه انرژی و راههای ارتباطی ۱۱۴
- ۴-۴- امنیت منطقه قفقاز و بازیگران ژئوپلیتیک ۱۱۴
- ۴-۵- قفقاز جنوبی و امنیت ملی ایران ۱۱۹
- ۴-۵-۱- چالش های امنیتی ایران در قفقاز ۱۱۹
- ۴-۵-۱-۱- بحران های منطقه قفقاز ۱۲۰
- ۴-۵-۱-۲- رژیم حقوقی دریای خزر ۱۲۱
- ۴-۵-۱-۳- حضور آمریکا و اسرائیل در منطقه ۱۲۵
- ۴-۵-۱-۴- ناتو و امنیت ملی ایران ۱۲۵
- ۴-۵-۲- محورهای امنیتی ایران در قفقاز ۱۲۶
- ۴-۶- روابط ایران با کشورهای منطقه قفقاز ۱۲۷
- ۴-۶-۱- روابط ایران و آذربایجان ۱۲۷
- ۴-۶-۱-۱- عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در روابط آذربایجان و ایران ۱۲۸
- ۴-۶-۱-۲- موانع توسعه مناسبات ایران و جمهوری آذربایجان ۱۳۱
- ۴-۶-۲- روابط ایران و ارمنستان ۱۳۲
- ۴-۶-۲-۱- عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در روابط ارمنستان و ایران ۱۳۳
- ۴-۶-۳- روابط ایران و گرجستان ۱۳۵
- ۴-۶-۳-۱- عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در روابط گرجستان و ایران ۱۳۵
- ۴-۷- ژئوپلیتیک، همگرایی و واگرایی در منطقه قفقاز ۱۳۶
- ۴-۷-۱- عوامل ژئوپلیتیک همگرایی در منطقه قفقاز ۱۳۶
- ۴-۷-۲- عوامل ژئوپلیتیک واگرایی در منطقه قفقاز ۱۳۸
- ۴-۸- جمعبندی ۱۴۰

۵- ارزیابی فرضیه ها و نتیجه گیری ۱۴۱

۵-۱- ارزیابی فرضیه ها ۱۴۲

۵-۱-۱- عدم موفقیت سیاست های خارجی ایران در منطقه قفقاز ۱۴۲

۵-۱-۲- نزدیک شدن سیاست های ایران به روسیه در منطقه قفقاز ۱۴۳

۵-۱-۳- حضور آمریکا در منطقه قفقاز و محدود نمودن سیاست های ایران در منطقه ۱۴۴

۵-۱-۴- تغییر نگرش کشورهای منطقه قفقاز نسبت به سیاست های ایران ۱۴۵

۵-۱-۵- در انزوا قرار گرفتن موقعیت و جایگاه ژئوپلیتیک ایران ۱۴۶

۵-۲- نتیجه گیری ۱۴۸

۵-۳- پیشنهادات ۱۵۴

فهرست منابع ۱۵۵

فهرست نقشه ها

- نقشه شماره ۱-۲: هلال درونی و هلال بیرونی در نظریه هارتلند مکیندر..... ۱۷
- نقشه شماره ۲-۲: مدل فضائی نظریه ریملند اسپایکمن..... ۱۸
- نقشه شماره ۳-۲: بیضی انرژی استراتژیک (هارتلند انرژی)، مد نظر جفر کمپ..... ۲۴
- نقشه شماره ۳-۱: منطقه قفقاز جنوبی..... ۳۷
- نقشه شماره ۲-۳: مسیر خطوط انتقال انرژی حوزه خزر..... ۵۷
- نقشه شماره ۱-۴: پیشنهاد اولیه ایران ، روسیه ، ترکمنستان (تقسیم به صورت مشاع..... ۱۲۱
- نقشه شماره ۲-۴: پیشنهاد قزاقستان (تقسیم دریا با توجه به حقوق دریاهاى ۱۹۸۲)..... ۱۲۲
- نقشه شماره ۳-۴ : پیشنهاد کشور آذربایجان (تقسیم دریا به قسمت های ملی)..... ۱۲۴
- نقشه شماره ۴-۴: پیشنهاد ایران (تقسیم دریا بر اساس سهم بیست درصدی)..... ۱۲۴

مقدمه:

تحولات ساختار نظام بین‌الملل در سال ۱۹۹۱ و تغییر نظام دو قطبی، معادلات جهانی را به خصوص در برخی مناطق اصلی جهان به گونه‌ای بنیادین تغییر داد. بیشتر این تأثیر در منطقه اوراسیا که قلمرو شوروی را در بر می‌گرفت، رخ داد. ظهور واحدهای مستقل، گذشته از تغییر نقشه جغرافیایی جهان، محاسبات ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک جدیدی برای مناطق جهان از جمله، حوزه قفقاز به دنبال داشت.

در واقع، فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱ و تشکیل سه کشور مستقل آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در مجاورت مرزهای شمال غربی ایران که از لحاظ فرهنگی با ایران اشتراکات فراوانی داشتند، فرصت مناسبی برای ایران به وجود آورد تا از محدودیت‌هایی که آمریکا برای این کشور پس از پیروزی انقلاب اسلامی به وجود آورده بود، خارج شود. به این ترتیب، ایران پس از فروپاشی شوروی کوشید تا از رهگذر ارتباط و تماس مستقیم با کشورهای قفقاز، وارد این منطقه شده و بتواند حضور و نفوذ مستمری در منطقه بیابد. اما شواهد موجود حاکی از این است که ایران در برقراری ارتباط با کشورهای منطقه قفقاز و اجرای سیاست‌های خارجی خود در منطقه چندان موفق نبوده و اکثر فرصت‌های خود را از دست داده است. دلایل این امر را می‌توان از جنبه‌های گوناگون مورد بررسی قرار داد. در این تحقیق قصد داریم علل ناکامی سیاست‌های ایران در منطقه قفقاز را از منظر ژئوپلیتیک مورد بررسی قرار دهیم.

منطقه قفقاز از جمله مناطقی است که به دلیل موقعیت جغرافیایی ممتاز خود از زمان‌های گذشته مورد توجه قدرت‌های جهانی بوده است. در این زمینه می‌توان به رقابت قدرت‌هایی همچون روسیه، ایران و عثمانی اشاره کرد که در نهایت منجر به تسلط روسیه بر این منطقه و فروکش کردن رقابت‌ها شد. با فروپاشی شوروی و ضعف روسیه این منطقه بار دیگر صحنه رقابت بازیگرانی همچون روسیه، ترکیه، ایران، آمریکا، اتحادیه اروپا و اسرائیل گردید. از جمله دلایل توجه بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای به این نقطه از جهان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

موقعیت جغرافیایی منطقه قفقاز اولین عاملی است که اهمیت ویژه‌ای به این منطقه بخشیده است. این منطقه به عنوان حلقه وصل اروپا به آسیا و مسیر انتقال کالا و انرژی همواره مورد توجه بازیگران بوده است.

بحث انرژی و انتقال منابع انرژی حوزه خزر و آسیای مرکزی نیز یکی دیگر از عواملی است که بر اهمیت و جایگاه ژئوپلیتیک منطقه قفقاز افزوده است. کشورهای غربی و به خصوص آمریکا برای کاهش وابستگی خود به انرژی منطقه خلیج فارس سعی کردند، تخمین‌های اولیه را به گونه‌ای بیان کنند که از اهمیت و جایگاه خلیج فارس کاسته شود. اما تحقیقات بعدی نشان داد که نفت حوزه خزر نه تنها به اندازه حوزه خلیج فارس نبوده بلکه برای انتقال این منابع مسائل و مشکلات عمده‌ای وجود دارد. رقابت و حتی تعارض منافع شدید بین قدرت‌های

منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، کارشکنی برخی کشورهای درگیر در منابع نفت و گاز، بی‌ثباتی و ناآرامی در منطقه، عدم حل رژیم حقوقی خزر و ... همگی از جمله عواملی هستند که انتقال نفت و گاز منطقه را با مشکل مواجه کرده است (زرگر، ۱۳۸۶: ۱۰۰).

از دیگر مسائل مهم منطقه قفقاز، بحران‌ها و مناقشات قومی-سرزمینی می‌باشد. در حال حاضر این مناقشات موجب حضور بازیگران فرامنطقه‌ای در منطقه شده و مسأله حل و فصل بحران‌ها را پیچیده تر کرده است، چرا که هر یک از بازیگران ژئوپلیتیک بحران‌های منطقه را با منافع خود مرتبط می‌دانند و بر اساس دیدگاه‌های خود در پی حل و فصل این مناقشات می‌باشد. از آنجا که در قرن بیست و یکم اقتصاد و منافع اقتصادی به خصوص دسترسی به منابع انرژی و چگونگی انتقال آن به بازارهای مصرف مورد توجه اکثر قدرت‌های جهانی قرار گرفته، ایجاد امنیت و ثبات در منطقه یکی از مواردی است که علاوه بر کشورهای منطقه، بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای نیز به آن توجه دارند.

تنوع در طرح‌ها و مدل‌های امنیتی پیشنهاد شده از سوی بازیگران ژئوپلیتیک و کشورهای منطقه نشان‌دهنده اهمیت ثبات و امنیت منطقه برای بازیگران داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌باشد. هر یک از بازیگران ژئوپلیتیک سعی می‌کنند برای نفوذ بیشتر و افزایش جایگاه خود در منطقه مدل امنیتی مطرح شده خود را به اجرا گذارند. به این ترتیب، رقابت برای کنترل تنش‌ها و مناقشات منطقه قفقاز یکی از مواردی است که بر پیچیدگی وضعیت ژئوپلیتیک منطقه افزوده است. به این ترتیب، شناخت عوامل ژئوپلیتیک منطقه قفقاز و همچنین تحولات درون منطقه‌ای از جمله معادلات انرژی، بحران‌ها و مناقشات قومی، تحولات سیاسی و اجتماعی کشورهای منطقه در مسیر دولت‌سازی و بی‌ثباتی اقتصادی در گذار به اقتصاد آزاد که زمینه‌های مساعدی را برای رقابت‌های شدید منطقه‌ای و جهانی فراهم کرده، برای اتخاذ و اجرای یک سیاست خارجی موفق، لازم و ضروری می‌باشد.

۱

کلیات پژوهش

۱-۱- بیان مساله

قفقاز منطقه‌ای است کوهستانی در جنوب غربی روسیه که از غرب به دریای سیاه و آزوف، از شرق به دریای مازندران، از شمال به اراضی پست کوما-مانیچ روسیه، از جنوب به ایران و از جنوب غربی به ترکیه محدود می‌شود (کاظمی، ۱۳۸۵: ۴۳). از نظر جغرافیایی منطقه قفقاز از دو بخش مجزای شمالی و جنوبی تشکیل شده که حد فاصل میان آنها را خط الرأس کوههای قفقاز بزرگ تعیین کرده است. از دامنه‌های شمالی کوههای قفقاز بزرگ که با جهتی شمال غربی - جنوب شرقی کشیده شده‌اند تا گودال مانیچ^۱ نزدیک دریای آرف که چهره زمین به تدریج دشت‌گونه می‌شود را قفقاز شمالی در بر می‌گیرد. در صورتی که قفقاز جنوبی شمال دامنه‌های جنوبی کوههای قفقاز بزرگ، ناودیس عمیق و وسیع کورا - ریونی و کوههای قفقاز کوچک و فلات ارمنستان می‌گردد. از نظر سیاسی، قفقاز شمالی در برگیرنده جمهوری‌های خودمختار مسلمان و غیرمسلمان است که همگی در شمار واحدهای داخلی دولت فدراتیو روسیه قرار دارند. این جمهوری‌های خودمختار عبارتند از: داغستان، چچن اینگوش، اوستیای شمالی و کاباردینو بالکار که دارای اکثریت مسلمان هستند و کرای استاوروپل و کرای کراسنودار که دارای اکثریت روسی می‌باشند. جمهوری‌های خودمختار آدیغه و قره‌چای - چرکس که مسلمان‌نشین هستند نیز در قفقاز شمالی به ترتیب درون کرای کراسنودار و استاوروپل واقع شده‌اند.

قفقاز جنوبی، دربرگیرنده جمهوری‌های تازه استقلال یافته آذربایجان، گرجستان و ارمنستان است. ولایت خودمختار قره‌باغ کوهستانی درون جمهوری آذربایجان، جمهوری خودمختار نخجوان به عنوان بخشی از جمهوری آذربایجان در خارج از محدوده این جمهوری میان ارمنستان، ترکیه و ایران قرار گرفته است. سه جمهوری خودمختار آجاریا در جنوب غربی، جمهور آبخازیا در شمال غربی گرجستان و اوستیای جنوبی در شمال گرجستان هر سه بخشی از کشور گرجستان محسوب می‌شوند و در قلمرو قفقاز جنوبی قرار دارند. لازم به ذکر است که محدوده مورد مطالعه این تحقیق بخش قفقاز جنوبی می‌باشد.

این منطقه از زمان حکومت ساسانیان به طور متناوب تحت سیطره حکومت ایران قرار داشت و در دوره‌های متعدد تاریخی خراجگزار پادشاهان ایران بوده است. پس از فروپاشی حکومت صفوی و روی کار آمدن حکومت افشاریه و زندیه، اقتدار حکومت ایران در اداره قفقاز اندکی سست شد و در اواسط دوره زمامداری قاجاریه، در زمان حکومت فتحلی شاه در اوایل قرن نوزدهم، قفقاز به طور کلی از ایران جدا و تحت سیطره روسیه قرار گرفت. در زمان جنگ سرد و زمامداری حکومت شوروی منطقه قفقاز محل تلاقی دو پیمان نظامی عمده جهان ناتو و ورشو بود. پایگاه‌های مهم شنود آمریکا بر علیه شوروی در مرزهای کشورهای ترکیه و ایران

1 - Manych

برای دریافت اطلاعات از داخل شوروی و کنترل اوضاع این منطقه باعث افزایش اهمیت نظامی و ژئواستراتژیک این منطقه شده بود. اما پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی منطقه قفقاز به دلیل موقعیت مهم و حساس جغرافیایی، پتانسیل ارتباطی بین اروپا و آسیا، عبور کریدور شمال به جنوب، واقع شدن در میان دو دریا (دریای سیاه و دریای خزر) و قرار گرفتن در مسیر انتقال نفت کشورهای حوزه دریای خزر، صحنه ژئوپلیتیک بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای گردید (افشردی، ۱۳۸۱: ۸۷-۸۰).

همجواری ایران با منطقه قفقاز و وجود اشتراکات قومی، فرهنگی و تاریخی با کشورهای تازه استقلال یافته موجب شد تا ایران نیز به عنوان یکی از قدرت های منطقه‌ای با اتخاذ سیاست های جدید وارد بازی های ژئوپلیتیک منطقه شود و برای کسب منافع خود به رقابت با بازیگران ژئوپلیتیک بپردازد.

بنابراین تحت شرایط جدید، ایران سیاست های خود را حول محورهایی همچون حفظ امنیت کشور و تمامیت ارضی آن، توسعه دو و چند جانبه روابط اقتصادی، تأکید بر اهمیت ژئوپلیتیک ایران از نظر ترانزیت کالا برای کشورهای محصور در خشکی و شناخت ایران به عنوان یک قدرت منطقه‌ای قرار داد. اما آنچه که بعد از گذشت نزدیک به دو دهه پس از فروپاشی شوروی قابل توجه است، ناکارآمدی سیاست های ایران در منطقه قفقاز می باشد. این مساله که چرا ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی بسیار ممتاز خود و برخورداری از شبکه راه‌های ارتباطی زمینی، دریایی، هوایی، ریلی و داشتن ارتباط با آب های آزاد نتوانسته در سیاست های خود چندان موفق باشد را می توان ناشی از اهمیت ژئوپلیتیک منطقه قفقاز و رقابت قدرت های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دانست. بنابراین شناخت ژئوپلیتیک منطقه و عوامل تأثیر گذار در آن می تواند در نقش آفرینی سیاست خارجی ایران نقش به سزایی داشته باشد.

۱-۲- سوالات و فرضیه های تحقیق

۱-۲-۱- سؤال اصلی

۱- پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، ژئوپلیتیک منطقه قفقاز در نقش آفرینی سیاست خارجی ایران چه تأثیری داشته است؟

۱-۲-۲- سؤال فرعی

۱- بحران های داخلی منطقه قفقاز چه تأثیری روی امنیت و روابط کشورهای منطقه و ایران داشته است؟

۱-۲-۳- فرضیه های تحقیق

۱- پس از فروپاشی شوروی، سیاست خارجی ایران در منطقه قفقاز متأثر از شرایط ژئوپلیتیک منطقه می باشد.

۲- بحران های داخلی منطقه قفقاز باعث ورود بازیگران فرامنطقه ای به منطقه قفقاز و کاهش امنیت و روابط کشورهای منطقه قفقاز با ایران شده است.

۱-۳- ضرورت، اهداف و کاربرد تحقیق حاضر

۱-۳-۱- ضرورت تحقیق

۱- شناخت عوامل ژئوپلیتیک منطقه قفقاز می تواند سیاستمداران کشور را در اتخاذ سیاست های خارجی یاری کند.

۲- به دلیل همجواری و پیوندهای قومی - فرهنگی منطقه قفقاز با کشور ایران، تحولات این منطقه می تواند بر روی امنیت ملی تأثیرگذار باشد.

۳- حضور قدرت های فرامنطقه ای و واکنش ایران و روسیه می تواند باعث نزدیک شدن دو کشور روسیه و ایران گردد.

۴- مساله قومیت در دو طرف مرز ایران و آذربایجان که در صورت تحریک می تواند موجب مشکلاتی برای هر دو کشور شود.

۵- حضور اسرائیل و آمریکا در منطقه به خصوص در آذربایجان می تواند تهدیدی برای امنیت و استقلال ایران باشد.

۱-۳-۲- اهداف تحقیق

۱- تبیین عوامل ژئوپلیتیک منطقه

۲- شناخت عوامل مؤثر در همگرایی و واگرایی کشورهای منطقه و نقش ایران در آن.

۳- ایجاد سیاست پیوند بین ژئوپلیتیک منطقه قفقاز و ژئوپلیتیک ایران

۴- علل گرایش کشورهای منطقه قفقاز به غرب و نقش قدرت های فرامنطقه ای در منطقه

۵- ارائه الگوی مناسب برای سیاست خارجی ایران در منطقه قفقاز